

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 340.1

ПРАВОВИЙ СТАТУС КОЛОНІЙ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ У 1940–1950-Х РР.

Олег АНДРУХІВ,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

SUMMARY

The article is followed by the genesis of the formation and development of Soviet legislation in the field of combating childhood homelessness and neglect. The main focus is on the legal framework for the functioning of child correctional colonies. It is indicated the main factors in the formation of child homelessness in the 1940–1950s, as well as the factors of the growth of juvenile delinquency. Among the main functions of the children's colonies is the so-called "educational labor therapy", which was designed not only to implement the legal education of youth, but also to solve the crisis of production in the Soviet period. Based on archival data, statistics are provided that reveal the scope of child homeland in Soviet Ukraine, and also demonstrate the effectiveness of child labor colonies.

Key words: child homelessness, child abandonment, normative-legal act, decree, child labor colony, children's educational labor colony.

АНОТАЦІЯ

У статті прослідковується генеза становлення і розвитку радянського законодавства у сфері боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Основна увага акцентується на нормативно-правових засадах функціонування дитячих виправних колоній. Указується на основні чинники формування дитячої безпритульності у 1940–1950-х рр., а також фактори росту злочинності серед неповнолітніх. З-поміж основних функцій дитячих колоній виділяється так звана «виховна трудотерапія», яка була покликана не тільки здійснити правове виховання молоді, а й вирішити кризу виробництва у радянський період. На основі архівних даних наводяться статистичні відомості, що розкривають обсяги дитячої безпритульності в радянській Україні, а також демонструють ефективність дитячих трудових колоній.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитяча бездоглядність, нормативно-правовий акт, постанова, дитяча трудова колонія, дитяча виховна трудова колонія.

Постановка проблеми. Дитяча безпритульність та бездоглядність є складним і одночасно важливим питанням, яке виходить за межі соціальної сфери та набуває глибокого правового змісту. Закономірно, що ця проблема загострюється відповідно до особливостей соціально-економічного розвитку держави та інших чинників суб'єктивного та об'єктивного змісту. Для радянського періоду, особливо 1940–1950-х рр., проблема дитячої безпритульності та бездоглядності стала надзвичайно актуальною в умовах розбудови органів місцевої, республіканської та союзної влади. Закономірно, що загострення дитячої безпритульності у досліджуваній період обумовлювалося наслідками Другої світової війни (зростання кількості дітей сиріт і тих, які залишилися без батьківської опіки – *О.А.*), наслідками тоталітарних репресій на території України (боротьба з так званим «буржуазним націоналізмом» – *О.А.*), масовими міграціями населення в межах республіки та СРСР. Так, згідно з офіційними відомостями станом на липень 1945 р. на обліку знаходилося 162 тисячі сиріт і стільки ж напівсиріт [2, с. 51].

Ще у 1920-х рр. з утвердженням радянської влади розпочалася робота із систематизації та впорядкування законодавства у сфері протидії та боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Наслідком цієї роботи було прийняття більше десятка нормативно-правових актів, які регулювали процес створення спеціалізованих державних та громадських закладів, а саме дитячих будинків та інтернатів, дитячих кімнат, столів обліку, дитячих приймаль-

ників-розподільників. Одним із перших документів була спільна постанова ВЦВК та РНК УССР «Положення про заходи в боротьбі з дитячою безпритульністю» від 23 листопада 1927 р., яка відповідальними інституціями з контролю та опіки за безпритульними дітьми визначала заклади охорони материнства і дитинства Народного комісаріату охорони здоров'я; інтернати закладів соціального виховання і професійної освіти Народного комісаріату освіти [3, с. 314].

Однак, незважаючи на позитивні методи боротьби з дитячою безпритульністю, серед неповнолітніх зростав рівень злочинності, що обумовило потребу у формуванні спеціалізованих закладів, які, окрім опіки за безпритульними, займалися їх вихованням, зокрема правовим. Зважаючи на це, актуальність нашого дослідження полягає в необхідності визначення правового поля створення та діяльності колоній для неповнолітніх у 1940–1950-х рр. як основних інституцій у сфері боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення основних правових засад діяльності дитячих колоній для неповнолітніх у перше десятиліття після Другої світової війни. Для вирішення поставленої мети були вирішені такі завдання:

– класифіковано нормативно-правову базу радянського законодавства 1940–1950-х рр., яке регулювало процес формування та діяльності дитячих колоній для неповнолітніх;

– дано оцінку ефективності діяльності дитячих колоній для неповнолітніх у сфері правового виховання безпритульних та бездоглядних дітей, а також боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх.

Об'єктом дослідження є теоретико-правові проблеми формування та діяльності дитячих колоній для неповнолітніх у 1940–1950-х рр.

Предметом дослідження виступають характерні риси радянського законодавства, нормативно-правові акти адміністративного права, що регулювали формування та діяльність державних органів у сфері правового виховання неповнолітніх і боротьби з дитячою безпритульністю, а також суспільно-політичні умови розвитку явища дитячої безпритульності у перше десятиліття після Другої світової війни.

Для вирішення поставлених мети і завдань у процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні принципи та методи наукового дослідження. Зокрема, застосування принципів об'єктивності та системності дало можливість розглянути соціально-правову систему заходів у відповідному соціокультурному контексті в межах світоглядних орієнтирів ідеології радянської влади і в безпосередньому зв'язку всіх виявів тогочасної дійсності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні функції з контролю та виховання безпритульних дітей, особливо тих, які вчинили правопорушення, покладалися на органи НКВС (МВС) УРСР через мережу дитячих трудових колоній (далі – ДТК) та виховних трудових колоній (далі – ДВТК). 31 травня 1935 р. була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності», на підставі якої на території СРСР та УРСР діяли ДТК [7, с. 194]. Згідно з нормами цієї постанови у структурі адміністративно-господарського управління НКВД СРСР було створено Відділ трудових колоній для неповнолітніх, який мав займатися організацією трудових колоній та приймальників-розподільників для неповнолітніх, визначати шкільну, виробничу та навчально-виховну роботу. У складі Відділу функціонували такі відділення: організаційне із сектором особового складу трудових колоній та приймальників-розподільників, навчально-виховне відділення із сектором обліку та розподілення дитячих контингентів, виробниче відділення із сільськогосподарським та промисловим секторами, відділення постачання та збуту, фінансово-планове відділення. У НКВД союзних республік у структурі адміністративно-господарського управління (відділу) теж було створено подібні відділи [7, с. 194–195].

Із початком звільнення території України від нацистських загарбників зростає і кількість неповнолітніх правопорушників, особливо із категорії безпритульних, які через різні причини залишилися без батьків (опікунів) або втратили з ними зв'язки. «Виховання» вулицею для багатьох із них закінчувалося судовими вироками та направленнями в трудові колонії. Розуміючи складність ситуації з дитячою безпритульністю та з метою запобігання подальшому поширенню дитячої злочинності, РНК СРСР ухвалила 15 червня 1943 р. дві постанови: «Про посилення боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» та «Про трудове влаштування підлітків старших 14 років – вихованців дитячих будинків, трудових колоній НКВС і дітей, що залишилися без батьків» [5, с. 324].

Необхідно зазначити, що власне станом на 1943 р. через різні причини (масовий призов до Червоної армії, евакуація, насильне вивезення до Німеччини, знищення окупантами і смертність з інших причин – О.А.) значно зменшилася кількість працездатного населення. Особливо це було відчутно на звільнених територіях. Свідченням є хоча б той факт, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили 13 квіт-

ня 1942 р. постанову «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів», у якій зазначалося, що навіть підлітки, як члени сім'ї колгоспників, у віці від 12 до 16 років повинні були виробити не менше 50 трудоднів на рік [8]. Така дитяча трудотерапія мала сприяти трудовому вихованню підлітків, поєднувати працю з навчанням у школі, а також запобігти вчиненню підлітками злочинів.

Власне, на вирішення цих проблем була спрямована і постанова № 659 РНК СРСР «Про посилення боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» від 15 червня 1943 р. У ній, зокрема, вимагалось від НКВС СРСР до уже існуючих трудових колоній, в яких утримуються діти і підлітки, засуджені судами, організувати в 1943 р. трудові виховні колонії для утримання у них безпритульних і бездоглядних дітей, а також дітей і підлітків, неодноразово помічених у дрібному хуліганстві та інших незначних злочинах, довівши в 1943 р. загальну кількість місць у всіх колоніях НКВС СРСР для неповнолітніх до 50 000» [8].

Отже, вище радянсько-партійне керівництво, пропонуючи НКВС СРСР довести кількість неповнолітніх у трудових колоніях до 50 тис. не лише мало намір ужити кардинальних заходів із подолання дитячої безпритульності та запобігти зростанню дитячої злочинності, а й використати їх дешеву робочу силу для виготовлення різних видів продукції у виробничих майстернях, що діяли при кожній колонії.

Відповідно, 21 червня 1943 р. нарком НКВС СРСР видав два накази: №0246 «Про організацію відділів (відділень) по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю і про створення трудових виховних колоній НКВС» та про запровадження погодженої з Наркоматом юстиції СРСР і Прокуратурою СРСР інструкції «Про порядок направлення і терміни утримання неповнолітніх у трудових виховних колоніях НКВС СРСР» [8].

Перший наказ став основою для створення спеціалізованих підрозділів у справах неповнолітніх в апаратах кримінального розшуку НКВС СРСР, НКВС союзних і автономних республік, УНКВС країв та областей. Вони називалися відділенням по боротьбі з дитячою злочинністю і хуліганством. Начальники цих відділень одночасно були заступниками начальників відділів кримінального розшуку, що підкреслювало особливу важливість роботи із попередження правопорушень підлітків та боротьби зі злочинністю загалом, зокрема й неповнолітньою [9, с. 16–17]. Наприклад, наказом № 00382 НКВС УРСР про затвердження штатів УНКВС Станіславської області від 4 квітня 1944 р. у відділенні боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю налічувалось 13 працівників [1, с. 149].

Згідно з інструкцією «Про порядок направлення і терміни утримання неповнолітніх у трудових виховних колоніях НКВС СРСР» направленням в ДТК підлягали такі категорії підлітків віком від 11 до 16 років:

1) а) безпритульні, які втратили батьків або тривалий час проживали без них і не мали постійного місця проживання;

2) б) затримані за хуліганство, дрібні крадіжки та інші незначні злочини у разі, якщо порушення кримінальної справи визнавалось недоцільним;

3) в) вихованці дитячих будинків, які систематично порушували внутрішній розпорядок і дезорганізували нормальний процес навчання та виховання у дитячому будинку [8].

Офіційне запровадження нового типу дитячих колоній вимагало й відповідних організаційних змін. Тому на базі існуючого до 15 червня 1943 р. Відділу колоній для неповнолітніх у структурі Управління виправно-трудова колоній ГУЛАГу було створено самостійний Відділ НКВС

СРСР по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю (ВБДББ), начальником якого призначено Ф. Леонюка, який до війни був заступником начальника ГУЛАГу. Цим же наказом було затверджено штати ВБДББ у кількості 70 осіб, положення про ВБДББ, у структурі якого організувалися відділення: організаційне, навчально-виховне, виробниче, забезпечення, планово-фінансове, обліку, санітарне і секретаріат, а також затверджено дислокацію ДТВК (загальною наповнюваністю 30 тис. осіб) і ДТК для неповнолітніх злочинців (20 тис. осіб). Наповнюваність кожної колонії мала становити від 150 до 1500 осіб [6].

Станом на червень 1944 р. у звільнених від нацистських окупантів областях України уже функціонували 4 ДТВК на 1300 місць, зокрема Бучанська (Київська область) для дівчат на 300 місць і 3 колонії для хлопців: Привільнянська (Дніпропетровська область) на 400 місць, Ново-Желанівська (Сталінська область) на 300 місць і Куряжська (Харківська область) на 300 місць [11, с. 3].

До кінця 1945 р. кількість дитячих колоній на території УРСР зросла до 8, із яких 3 мали статус трудових колоній на 1 200 місць, зокрема в Одесі (для хлопців) на 500 місць, у Львові (для дівчат) на 400 місць, у с. Куряже Дергачівського р-ну Харківської області (для хлопців) на 300 місць, а 5 – статус виховних трудових колоній на 1 750 місць: у м. Буча Святошинського р-ну Київської області (для дівчат) на 200 місць; у с. Таганча Канівського р-ну Київської області (для хлопців) на 400 місць; на ст. Привільна Солонянського р-ну Дніпропетровської області (для хлопців) на 350 місць; у с. Якушинці Вінницького р-ну Вінницької області (для хлопців) на 350 місць та в с. Ново-Жиланівське Аврівського р-ну Сталінської області (для хлопців) на 250 місць. На кінець 1945 р. у ДТК і ДТВК загалом утримувалося 2 141 неповнолітніх [10, с. 6], а станом на 1 травня 1946 р. – 2 590 осіб, з яких 1 140 утримувалися в ДТК, а 1 450 – у ДТВК (із них 221 дівчина) [13, с. 11]. Оскільки ДТВК для дівчат була лише в м. Буча, то на початку 1946 р. розпочалася робота з облаштування такої ж колонії у Львові на 250 місць.

Водночас не було місць у ДТК для понад 3 тис. позбавлених волі неповнолітніх, яких тимчасово утримували в тюремних слідчих ізоляторах та на пересильних пунктах [13, с. 11]. Більшість із них було згодом направлено до ДТК за межами України, а тим, кому виповнялося 16 років – розміщено у виправно-трудовах колоніях для дорослих.

У всіх названих вище колоніях, що знаходилися на території України, вихованці в обов'язковому порядку, крім освоєння шкільної навчальної програми, були залучені до «виховної трудотерапії».

Працюючи на давальницькій сировині, вихованці дитячих колоній випускали різноманітну продукцію металообробного, деревообробного і швейного профілю, а також товари широкого вжитку.

На кінець 1947 р. у ДТК і ДТВК перебувало 5 694 «педагогічно і соціально запущених» неповнолітніх, а ще 2 тис. очікували направлення до ДТК, оскільки три додаткових колонії були на стадії створення [12, с. 7].

Необхідно зазначити, що для кількісного зростання в 1947 р. рядів вихованців дитячих колоній були наявні як відповідні умови, так і резерви. Зокрема, за даними інформаційних довідок МВС, обклмов і облвиконкомів, станом на 15 лютого 1947 р. із-під патронату втекло 1 082 дітей, а 2 439 дітей покинули батьки. У зв'язку з голодом термінового розміщення в дитячих будинках потребувало 27 тис. дітей, а для понад 500 тис. дітей необхідно було організувати щоденні безкоштовні обіди [12, с. 8].

Важливе значення для подальшої реорганізації дитячих колоній мала постанова ЦК КПРС «Про заходи покращення роботи дитячих колоній МВС» від 22 травня 1956 р., у

якій наголошувалося на покращенні умов в колоніях для навчально-виховного процесу, виробничої діяльності, здобуття робітничих професій, а також на покращенні житлово-побутових умов вихованців, розвитку їх творчості, здібностей тощо. Для виконання постанови МВС УРСР розробив свої заходи. Зокрема, оскільки в окремих ДТВК та ДТК кількість підлітків перевищувала встановлений ліміт (в Бучанській, Харківській, Львівській №5, Бережанській, Одеській, Таганчанській колоніях – О.А.), то з метою їх розвантаження і створення у них більш сприятливих умов, планувалося додатково створити ще 4 ДТВК на 900 місць, а 2–3 ДТК перевести в статус ДТВК [14, с. 86].

Розширення мережі ДТВК було зумовлено й тим, що наприкінці 1950-х рр. зростає кількість затриманих органами міліції та рейдовими бригадами із числа представників громадськості бездоглядних дітей. До того ж зростає й кількість бездоглядних дітей, які вчиняли хуліганські дії. Значною мірою сприяв цьому й указ ПВР УРСР «Про відповідальність за дрібне хуліганство» від 18 січня 1957 р. Ним, зокрема, передбачалося покарання за дрібне хуліганство у вигляді арешту терміном від 3 до 15 діб [4, с. 325]. Але оскільки в СРСР уже було так заведено, що з появою будь-якого нового закону всі ж одразу намагалися дати по ньому результат, то спостерігалися і перегини. Це стосувалося і нового закону про дрібне хуліганство. Як відзначалося у доповідній записці МВС УРСР від 30 листопада 1957 р., органами міліції за 11 місяців було притягнуто й народними судами арештовано 173 193 особи, зокрема 7 923 жінки. Із цієї кількості було заарештовано молоді у віці до 18 років – 1 355 осіб, серед яких переважали учні середніх шкіл, ремісничих училищ, шкіл ФЗН. Однак, якщо подивитися загальну статистику по УРСР, то «лідером» серед західних областей був Львів, де було затримано й арештовано за дрібне хуліганство 1 488 осіб, що було у 2–4 рази менше, ніж в обласних центрах східних і південних областей, а також у місті Києві [4, с. 325].

Водночас наприкінці 1950-х років загалом зменшується кількість засуджених неповнолітніх за вчинення кримінальних злочинів. Так, якщо в 1946 р. було засуджено 12 878 неповнолітніх, у 1950 р. – 3 728, у 1955 р. – 5 928, у 1958 р. – 7 725, то в 1959 р. – 3 523, а в 1960 р. – 2 652 неповнолітніх. Найбільшу кількість засуджених у 1959 р. неповнолітніх дали Донецька область – 321 особа, Дніпропетровська – 274, Київська – 226, Одеська – 162, а найменше – Хмельницька – 11, Закарпатська – 18, Тернопільська – 18 осіб [4, с. 478].

Загалом, якщо в 1958 р. кількість засуджених неповнолітніх становила 4,2% від загальної кількості засуджених у УРСР, у 1959 р. – 3,2%, то в 1960 р. – 3,0%. [4, с. 476].

Проводилася значна робота органами міліції та громадськими організаціями і щодо профілактичної роботи з попередження правопорушень серед молоді, свідченням чому є закритий лист ЦК КПРС «Про підвищення ролі громадськості у боротьбі зі злочинністю і порушеннями громадського порядку» від 5 листопада 1959 р., у якому було відзначено позитивні форми роботи в цьому напрямку й окреслено основні заходи для їх реалізації в подальшому. Як відзначалося із цього приводу в довідці МВС УРСР від 20 січня 1960 р., якщо в першому півріччі 1959 р. за кримінальні злочини було притягнуто до відповідальності 1 832 особи у віці до 18 років, то в другому півріччі 1959 р. – 1 137 осіб. Більшість справ про злочини, які не представляли значної суспільної небезпеки, передавалася на розгляд трудових колективів у вигляді взяття на поруки [4, с. 476].

Висновки. На підставі аналізу нормативно-правових актів радянського періоду, а також архівних відомостей, що стосуються роботи дитячих виправних колоній у 1940–1950-х роках, можна сформулювати такі висновки:

– перші нормативно-правові акти, що були покликані ліквідувати явище дитячої безпритульності та бездоглядності були прийняті у міжвоєнне десятиліття, в у 1935 р. постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності» було передбачено створення мережі дитячих трудових виправних колоній;

– правове поле діяльності та функції дитячих трудових колоній регулювалися нормами радянського права, а їх першочерговим завданням була не боротьба з дитячою безпритульністю, а подолання проявів дитячої злочинності із застосуванням так званої «виховної трудотерапії»;

– наслідком роботи дитячих колоній для неповнолітніх було те, що наприкінці 1950-х років як в УРСР, так і в західних областях спостерігається тенденція до зменшення кількості злочинів, учинених неповнолітніми у віці від 12 до 18 років, а серед тих злочинів, які вчинялися, показники в західних областях були у 2–3 рази меншими, ніж в інших регіонах України.

Список використаної літератури:

1. Історія міліції Івано-Франківщини: 1939–2009: у 3 т. том 1: Становлення (1939–1941) і відновлення (1944–1946) діяльності. Наукова монографія / за заг. ред. д. і. н., доц. І.О. Андрухів. – Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. – 388 с.
2. Маловічко І.В. подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935–1945 роках 20 століття на території України / І.В. Маловічко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/3-1_2013/1/Malovichko%20I.V..pdf.
3. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. – Том 2., 1926–1945 / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1999. – 412 с.
4. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах. Том 3. 1946-1990 / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 2000. – 616 с.
5. Народное образование: Основные постановления, приказы, инструкции. – М. : Учпедгиз, 1948. – 482 с.
6. Петров Н.В. История империи «Гулаг» / Н.В. Петров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pseudology.org/GULAG/Glava10.htm.
7. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) / Р. Подкур // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К. : Міжнародний благодійний фонд «Видавництво СФЕРА», 2008. – № 28. – С. 189–204.
8. Улицкий С.Я. Борьба с преступностью в периодотечественнойвойны / С.Я. Улицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID.
9. Фильченков Г.И. Обеспечение контроля за поведением несовершеннолетних, осужденных условно и к лишению свободы с отсрочкой исполнения приговора: Учебное пособие / Г.И. Фильченков. – М. : ВНИИ МВД России, 1995. – 144 с.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3655 (Справки о состоянии борьбы с детской преступностью и безпризорностью по УССР, 16.01–9.02. 1946 г.). – 49 арк.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132 (Докладные записки, справки, сведения и переписка по вопросам борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью, работы детдомов, 20 апреля 1944 г. – 17 апреля 1945 г.). – 265 арк.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 331 (Проект постановления Совета Министров УССР по вопросу борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью и всеобщего обязательного обучения детей школьного возраста, 2 августа 1946 г. – 15 апреля 1947 г.). – 29 арк.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 332 (Справки заведующего отделом школ ЦК КП(б)У о состоянии борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в Украинской ССР, 3 июня 1946 г.). – 42 арк.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 82. – Спр. 147 (Информации и докладные записки обкомов партии, Министерства внутренних дел УССР о работе детских колоний МВД, о работе органов милиции, о состоянии паспортного режима и др., 13.01 – 29.12.1956 г.). – 186 арк.